

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN PAPA XIII. LEO'YU İSTANBUL'A DAVETİ

Canan PARMAKSIZOĞLU*

Öz

Bu makalede, 1 Aralık 1988 tarihinde, Osmanlı Devleti topraklarında mevcut olan Ermeni Katolik Patrikhanesi lideri Patrik Monsenyör Stephan Bedros X. Azarian tarafından Papalık Devlet Sekreteri Kardinal Rampolla'ya gönderilmiş, Sultan II. Abdülhamid'in Papa XIII. Leo'ya barışçıl mesajını ileten mektuptan bahsedilmektedir. Mektup, bilhassa İtalyan tarih yazıcılığının "Roma meselesi" olarak adlandırıldığı, Papalık Kilise Devleti'nin yeni İtalyan Devleti'nin yanında hayatta kalma mücadelesinin yaşandığı 1860 ile 1929 yılları arasındaki dönemde, Vatikan sınırlarından çıkmama politikasını devam ettiren Papa XIII. Leo'yu, İstanbul'a davet etme gayesi ile kaleme alınmıştır. Makalede, "Roma meselesi" hakkında detaylı bilgi verilmekte ve Sacra Congregazione "De Propaganda Fide" (Papalık Kutsal İman Yayıma Teşkilatı) Arşivleri'nde bulunmuş olan mektubun Türkçe çevirisi okuyucuların dikkatine sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Sultan II. Abdülhamid, Papa XIII. Leo, Roma Meselesi, Osmanlı Devleti, Papalık Kilise Devleti, Stephan Bedros X. Azarian, Kardinal Rampolla.

Sultan Abdulhamid II's Invitation To The Pope Leo XIII To Istanbul

Abstract

This article is about a letter sent by the Patriarch Stephan Bedros Azarian X, the leader of the Armenian Catholic Patriarchate of the Ottoman Empire, to Papal State Secretary Cardinal Rampolla on December 1, 1988, conveying a peaceful message of Sultan Abdulhamid II to Pope Leo XIII. The letter was written during the period known by the Italian historiography as the "Roman Question" (between 1860 and 1929), while the State of the Church was struggling to survive alongside with the new Italian State, with the aim to invite Pope Leo XIII to move to Istanbul. In this article, detailed information about

* MSGSÜ Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, Vatikan Arşivleri Araştırmacısı.

the “Roman Question” is given and the Turkish translation of the letter, which was found in the Archive of the Sacra Congregazione “De Propaganda Fide”, is presented to the attention of the readers.

Keywords: Sultan Abdulhamid II, Pope Leo XIII, Roman Question, Ottoman State, Holy See, Stephan Bedros Azarian X, Cardinal Rampolla.

Giriş

Sultan II. Abdülhamid’in müşkül vaziyette bulunan Papa XIII. Leo’ya barışçıl mesajını ileten mektup, bu makalenin odak noktasıdır. Mektup, 1 Aralık 1888 tarihinde, Osmanlı Devleti topraklarında mevcut olan Ermeni Katolik Patrikhanesi lideri Patrik Monsenyör Stephan Bedros X. Azarian tarafından, Papalık Devlet Sekreteri Kardinal Rampolla del Tindaro’ya hitaben yazılmış ve gönderilmiştir. Mektup, bilhassa İtalyan tarih yazıcılığının “Roma meselesi” olarak adlandırdığı, Papalık’ın dünyevi iktidarının meşruiyeti ve Papalık Kilise Devleti’nin yeni İtalyan Devleti’nin yanında hayatta kalma mücadelesinin yaşandığı 1860 ile 1929 yılları arasındaki dönemde, Vatikan sınırlarından çıkmama siyasetini devam ettiren Papa XIII. Leo’yu, Osmanlı topraklarına davet etme gayesi ile kaleme alınmıştır. Roma meselesi,¹ yalnızca siyasi-coğrafi yönü ile değil, yüzyıllar boyunca Katolik kilisesi ile toplum arasında mevcut karmaşık ilişkiden ibaret olan İtalyan dini kültürünün, siyasi ve kültürel davranışlar üzerindeki yansımalarını da hedef almasından ötürü Papalık tarihinde çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu sebeple, Sacra Congregazione “De Propaganda Fide” (Papalık Kutsal İmanı Yayma Teşkilatı) Arşivleri’nden bulup temin etmiş olduğum söz konusu mektubun Türkçe çevirisine yer vermeden önce, beş Papa’nın hüküm sürdüğü, 1860-1929 yılları arasındaki bu uzun ve zorlu süreç hakkında bilgi vermek gerekli olacaktır.

Roma Meselesi ve Papa XIII. Leo’nun Müşkül Vaziyeti

Bilindiği üzere, İtalya Krallığı başkent Torino olmak üzere 17 Mart 1861’de doğdu. Bu Savoy şehri, İtalyan Bağımsızlık Savaşı “Risorgimento / Yeniden Doğuş” sırasında, bir başka deyişle, İtalyan Yarımadası’nın bağımsızlığı ve siyasi birleşmesi yolunda Piemonte monarşisinin oynadığı kritik rol göz önüne

¹ Roma meselesi üzerine oldukça geniş bir kaynakça mevcut olup özellikle bu konuda şu eserler önem taşımaktadır: Camera dei Deputati, *Documenti diplomatici relativi alla questione romana*, Atto c. 46 del 19 DIC. 1870, Firenze, Roma 1870; F. Scaduto, *Guarentige pontifice e relazioni fra Stato e Chiesa*, Torino 1889. Kaynakça açısından oldukça zengin olan şu eserler incelenebilir: M. de Leonardis, *Note di storia della storiografia italiana sulla questione romana*, “Rassegna storia del Risorgimento”, 10, 1978. Bununla birlikte, Roma meselesi hakkında detaylı bilgi içeren eserler için bkz. A. Piola, *La questione romana nella storia*, Padova 1931; G. Mollat, *La questione romaine de Pie VI à Pie IX*, Paris 1932; V. Del Giudice, *La questione romana e i rapporti fra Stato e Chiesa fino alla Conciliazione*, Roma 1948; R. Mori, *La questione romana 1861-1865*, Firenze 1963; A.C. Jemolo, *La questione romana*, “Nuova antologia”, 10, 1970; P.L. Camaiani, *Motivi e riflessi religiosi della questione romana*, in E. Passerin D’Entreves, *Introduzione alla storia del movimento cattolico in Italia*, Bologna 1979, s. 113-148; C.M. Fiorentino, *La questione romana intorno al 1870*, Roma 1997; F. Margiotta Broglio, *La questione romana: dallo Statuto Albertino alla Costituzione della Repubblica*, Torino 2002; S. Marotta, *L’occasione mancata: italiani e Santa Sede prigionieri della questione romana*, Modena 2012. Roma ve Papalık arasındaki münasebete dair önemli bilgiler için bkz. *Roma, città del Papa, Storia d’Italia*, Annali XVI, Torino 2000.

alındığında, bu unvanı kazanmak için doğal bir aday olarak görünmekteydi.² Daha sonra, kısa bir süre için de olsa başkent, özellikle stratejik sebepler ve siyasi fırsatlar nedeniyle Floransa'ya taşınacaktı. Ancak birleşme süreci henüz tamamlanmamıştı: Orta İtalya'nın küçük bir bölümü, özellikle geçmişin ihtişam simgesi olan ve yeni Krallığın başkenti olması gereken tek gerçek şehir Roma, hâlâ eksikti. Dönemin İtalyan diplomasisi, Fransa'nın siyaseti ile oldukça ilişkiliydi. Çünkü bu yıllarda şehir, III. Napolyon'un askeri koruması sayesinde hâlâ Papa tarafından yönetiliyordu; dolayısı ile buradaki siyasi durum oldukça hassastı. Üstelik yeni doğmuş Krallığın başkentini Floransa'ya taşıma tercihi, Fransa askeri birliklerinin Roma'dan çekilmesi karşılığında, İtalyanların Papalık Kilise Devleti'ne saldırmayacağına dair taahhüde ilişkin olarak, İtalyan Hükümeti'nin 15 Eylül 1864'te Fransa'yla imzalamış olduğu anlaşmadan hemen sonra ortaya çıkmıştı.³

Bununla birlikte, 1870 senesinde Sedan'da meydana gelen Fransa-Prusya savaşında III. Napolyon'un yenilgiye uğramasından ve bunu takiben II. Fransa İmparatorluğu'nun çökmesinden kısa bir süre sonra İtalya, Fransızlara karşı herhangi bir sorumluluk altında olmadığına karar verir ve 20 Eylül 1870'de İtalyan birlikleri, artık çok az sayıda kalmaları sebebiyle kısa bir direnişten sonra teslim olan Papalık askeri kuvvetlerinin koruduğu şehir duvarlarının bir kısmını devirerek Roma'ya girer.⁴ 3 Şubat 1871'de Roma, İtalya Krallığı'nın başkenti ilan edilir ve İtalyan vatanseverlerin uzun zamandır yeşerttiği bir rüyayı taçlandırır.⁵

Elbette, "Roma'nın işgali", Avrupa kraliyet birlikleri içinde de büyük yankı yaratır; ancak İtalya Devleti'nin ebedi şehir Roma'yı işgal etmesi, özellikle Katolik milletler arasında hoşnutsuzluğa yol açmakta başarılı olur.⁶ 13 Mayıs 1871'de, Papalık ile yeni Devlet arasındaki ilişkileri düzenlemeye yönelik teminatlar içeren "Teminat Yasası (*La Legge delle Guarentigie*)", yalnızca İtalyan

² Sardinya Kralı Vittorio Emanuel, 17 Mart 1861'de İtalyan Krallığı'nın ilk kralı ilan edilmesine rağmen, mensubu olduğu Savoy hanedanlığının daha önce Sardinya Krallığı'nı yönetmiş olduğunu, o zamanda ise tüm İtalya yarımadasını yönetiyor olduğunu göstermek ve belki de İtalya Krallığı'nı, o zamana dek hüküm sürdüğü Sardinya Krallığı'nın devamı olarak göstermek için *II. sınıfatını muhafaza etmiştir*. Dolayısı ile birinci İtalya Kralı, II. Vittorio Emanuel ismini taşımaktadır. (Bkz. C. Ghisalberti, *Storia costituzionale d'Italia*, Bari 1981).

³ Konu ile alakalı detaylı bilgi için bkz. A. Battaglia, *La capitale contesa. Firenze, Roma e la Convenzione di settembre 1864*, Roma 2013.

⁴ 20 Eylül 1870'de meydana gelen hadiseler üzerine yazılmış kronikler için bkz. E. De Amicis, *Impressioni di Roma. La breccia di Porta Pia. 20 settembre 1870*, Venezia 2010.

⁵ L. Salvatorelli, *Roma e la questione romana nella politica del secolo XIX*, in *Il Risorgimento e l'Europa*, Roma 1964; A. Caracciolo, *Roma capitale. Dal Risorgimento alla crisi dello Stato liberale*, Roma 1999. Roma'nın İtalya Krallığı'nın başkenti yapılması konusunda bilgi için bkz. P. Treves, *L'idea di Roma e la cultura italiana del sec. XIX*, Milano-Napoli 1962; Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano, *La fine del potere temporale ed il ricongiungimento di Roma all'Italia*, (Atti del XLV Congresso di storia del Risorgimento italiano, Roma 21-25 Settembre 1970), Roma 1972.

⁶ Cfr. R. Rey, *Turin, Florence ou Rome. Etudes sur la capitale de l'Italie et la question romaine*, Paris 1864; F. Fonzi, *Echi e reazioni del mondo cattolico all'unificazione italiana*, "Rassegna Storica Toscana", 6, 1960; J.M. Goni Gastambide, *El reconocimiento de Italiay monsenor Claret, confessor de Isabel II*, "Anthologica Annua", 17, 1970; A. Graham, *The Rise of the Double Diplomatic Corps in Rome. 1870-75*, L'Aja, 1952; L.P. Wallace, *The Papacy and European Diplomacy 1869-78*, Chapel Hill 1948.

Devleti'nin kabul edeceği şekilde, kısaca tek taraflı olarak onaylanır. Bu yeni yasaya göre, Papa, manevi gücünü özgürce kullanabilecektir ve kendisinin ve Roma Curia Meclisi üyelerinin yaşadığı binalara dokunulmazlık gelecektir.⁷ Ancak IX. Pius, tanımadığı bir devletin dayattığı bir yasayı kesinlikle kabul etmek istemez ve bu nedenle 1871 yılından itibaren gerek Papa ve gerekse halefleri, kendilerini gayrimeşru İtalya Devleti'nin "siyasi tutsakları" olarak tanımlayarak protesto amacıyla Vatikan sınırlarından dışarı hiç çıkmamışlardır.⁸ Ardından, 1874'de Papa, *Non Expedit* (Latince, uygun olmayan anlamına gelir) hükmü ile Katolik İtalyanların İtalya Krallığı'nın siyasi seçimlerine ve hatta daha da ileriye giderek İtalyan siyasi hayatına katılmalarının kabul edilemez olduğunu ilan eder; bu şekilde, İtalyanların çoğunluğunun Katolik olduğu düşünülürse, tam anlamıyla bir paradoks söz konusu olur.⁹ Bu zor durum, Kilise ile Benito Mussolini'nin faşist hükümeti arasında 1929'da Lateran Antlaşmaları'nın imzalanmasına kadar yaklaşık 60 sene ve beş Papalık süreci boyunca İtalyan Devleti ile Kilise arasındaki ilişkilerin merkezini oluşturur.¹⁰ Söz konusu antlaşmalar ile İtalya ve Papalık arasında ilk resmi diplomatik ilişkiler kurulmuş ve böylelikle günümüzde bildiğimiz şekliyle Vatikan Devleti doğmuştur.¹¹

Papa XIII. Leo (1878-1903), Katolik kilisenin en dramatik zamanlarından birinde Papalık makamına yükseldi. Bu dönemde, Devlet ve Kilise arasındaki sürtüşme öylesine güçlü idi ki, bazı Kardinaller konklavın¹² yurt dışında, daha doğrusu İspanya'da yapılmasını gerektiğini önermişlerdi.¹³ Yeni Papa, *Non expedit*'i devam ettirmek suretiyle, Papalık saraylarından çıkmamaya devam ederek İtalya Krallığı karşıtlığını sürdürdü. Diplomatik ilişkilerin önemli ölçüde azaldığı bu durum, İtalyan Devleti ve Kilise arasındaki ilişkilerin gerilmesine yol açmış, herşeyden önce, Kilise'yi, İtalyan ulusunun refahı, gelişimi ve çağdaşlığı karşısında hem siyasi hem de ahlaki anlamda engel olarak gö-

⁷ Yeni Yasa, iki farklı bölümden oluşmaktaydı. İlk bölümde, Kilise'nin lideri olan Papa'nın hak ve yükümlülükleri belirtilmekteydi. İkinci bölümde ise, tek taraflı olmak üzere, İtalya Devleti ile Kilise arasındaki münasebet yer almaktaydı. İtalya yarımadasında ilk kez ayrımcı özelliği ile dikkat çeken bu yasaya göre Papa, Katolik dininin lideri olarak gösterilmekteydi ve o ve ona bağlı olan şahıslar (Curia) her türlü iletişim ve hareket özgürlüğüne sahipti. Bundan böyle Papa, bir devlet başkanı olarak tanınacak, dolayısı ile, diplomatik şekilde temsil edilecek ve belli bir sayıda silahlı askere sahip olacaktı. Papa, İtalya Devleti tarafından bir maaşa tabi tutulacak, aynı zamanda Roma ve çevresinde mevcut olan bazı sarayları kullanım hakkını elinde bulunduracaktı. (G.S. Pene Vidari, *Storia del diritto: Età contemporanea*, Torino 2014, s. 165 ve devamı.). Yasa ile ilgili bkz. F. Fonzi, *La legge delle Guarentigie*, Roma 1972.

⁸ Anonymes, *Le prisonnier du Vatican, L'Italie, la France et la Prusse*, Roma 1872.

⁹ Bkz. G. De Rosa, *Il non-expedit e lo Stato unitario italiano*, "Humanitas", 16, 1961; C. Marongiu Buonaiuti, *Non expedit. Storia di una politica (1866-1919)*, Milano 1971; M.F. Mellano, *Cattolici e voto politico in Italia*, Casale Monferrato 1982.

¹⁰ Bu dönemde yaşamış olan Papalar şunlardır: Pio IX (1846-1878), Leone XIII (1878-1903), Pio X (1903-1914), Benedetto XV (1914-1922) ve Pio XI (1922-1939). A. Gennarelli, *Capitoli per la libertà religiosa e pontificia per la reciproca indipendenza del re d'Italia e del sommo pontefice in Roma corredate di numerosi documenti e proposte come soluzione della questione romana*, Firenze 1870.

¹¹ Vatikan, Roma şehri sınırları içine eklenmiş bir şehir devleti olup dünyanın en küçük (0,44 km²) bağımsız devletidir.

¹² Papa seçimi için yapılan oturumdur.

¹³ C. Snider, *I tempi di Pio X*, Vicenza 1982, s. 10.

ren İtalyan milliyetçileri üzerinde, uç boyutta güçlü bir antiklerikal¹⁴ hissiyatı beslemiştir.¹⁵

Bu süreçte, Papa'nın kişisel güvenliği açısından korku yaratan çeşitli gerilim ve şiddet olayları da eksik olmamıştır. Bunlardan biri, özellikle IX. Pius'un cenazesinin taşınma geçididir. Ölümünden üç yıl sonra 1881 senesinin Temmuz ayında, Papa XIII. Leo'nun selefi olan Papa IX. Pius'un cenazesi, vasiyetnamesi uyarınca, halka açık bir törenle Aziz Petrus Bazilikası'ndan Aziz Lorenzo Bazilikası'na taşınmıştır. Ancak alay, kilise karşıtı gruplar tarafından şiddetli bir saldırıya uğrar. Taş ve sopalı olan bu kişiler alayın ortasına atlayıp IX. Pius'un cenazesini Tiber Nehri'ne atmaya çalışırlar. Polisin ve askerlerin olaya derhal müdahale etmesi sayesinde ciddi kazalar önlenir.¹⁶ Sonraki günlerde, Politeama Tiyatrosu'ndaki bir gösteride binlerce insan, Teminat Yasası'nın kaldırılmasını ister. Hatta Papa'nın Roma'dan kaçma ihtimaline dair etrafta dolanan söylentiler üzerine, göstericiler "Tüm Roma'nun ona iyi yolculuklar dileyebilmesi" için yola çıkış tarihinin ilanını talep ederler. Aynı akşam, milliyetçilerden oluşan bir alay Papa'nın sarayına saldırmak amacıyla Vatikan'a doğru ilerlemeye başlar, ancak sonradan emniyet görevlileri tarafından durdurulur.¹⁷ 1889'da Campo de Fiori'de Giordano Bruno'nun anısına dikilen heykelin açılışında da ciddi arbedeler yaşanır. Bilim adamı ve filozof, Kilise'nin deyişi ile kâfirce düşünceleri sebebiyle, Kilise tarafından kazık cezasına mahkûm edilmiş ve yakılarak idam edilmiştir. Filozof, "şehitler"ın kahramanı haline gelir, zira kilise karşıtlarına göre, bu kişiler klerik gericiliğin kurbanıdır.¹⁸

Kilise karşıtlarının isyan ve saldırıları İtalya topraklarının dışında da göze çarpmaktadır.¹⁹ 1881'de Fransa'da, İtalyan Devleti'yle olası bir uzlaşma yerine Papa'nın kaçışını tercih eden bir çözümün belirlenmesi gerektiğine ilişkin *La situation du Pape et le dernier mot sur la question romaine* başlıklı bir yayın ortaya çıktı.²⁰ Böylesine yüksek bir gerilim ortamında, Papa'nın Roma'yı terk

¹⁴ "Kilise karşıtlığı" anlamı taşır.

¹⁵ 19. asrın sonunda varolan kilise karşıtlığına dair bkz. M. Tagliaferri, *L'Unità Cattolica: Studio di una mentalità*, Roma 1993, s. 29-30.

¹⁶ F. Pustet, *I fatti della nuova Roma contro alla salma di Pio IX e l'omaggio delle nazioni a Leone XIII. Memorie storico-politiche di un professore romano*, Roma 1885, s. 714.

¹⁷ Kronikler üzerine: G. Margotti, *Del disonore che gli Italianissimi procacciarono all'Italia in Roma*, "L'Unità Cattolica", 16 luglio 1881: "Un trecento giovinastrì partì da Piazza Colonna e, senza trovare verun impedimento, percorse una lunghissima via gridando Morte al Papa! Morte al Cardinal Vicario! Abbasso il Vaticano! Morte ai difensori del Papa!: Üç yüz genç Colonna Meydanı'ndan ve herhangi bir engelle karşılaşmadan, Papa'ya ölüm! Temsilci Kardinal'e ölüm! Kahrolsun Vatikan! Papa'nın Müdafaaclarına Ölüm! diye bağırarak çok uzun bir yol katettiler." 1881 senesinde meydana gelen bu hadise ile ilgili bkz. R. De Matteis, *Pio IX*, Roma 2000, s. 131. O dönemde yaşanan kilise karşıtlığı ile alakalı olarak şu esere bakılması tavsiye edilir: M. Casella, *Per una storia dell'anticlericalismo a Roma dopo l'Unità*, "Archivio della Società romana di storia patria", 135, 2012, s. 169-301.

¹⁸ M. Tagliaferri, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁹ Bkz. M. Tedeschi - P.A. D'Avack, *Clarendon, Gladstone e la questione romana*, AA.VV., *Studi in omore di P.A. D'Avack*, Milano 1976; M. Tedeschi, *Francia e Inghilterra di fronte alla questione romana*, Palermo 1978; M. De Leonardi, *L'Inghilterra e la questione romana 1859-1870*, Milano 1980; M. Sanfilippo, *La questione romana negli scritti dei viaggiatori nordamericani (1848-1870)*, Roma, 1994.

²⁰ Paris, 1881. Roma'nın alınması ve İtalya Krallığı'na katılmasından önce, Fransa'da Roma meselesi üzerine kaleme alınmış birçok eser ve makale yayınlanmıştır: J.D.H., André, *La seule solution possible de la question romaine et italienne*, Paris 1862; G. Bardy, *La nouvelle question romaine*,

etme ihtimali göz önünde bulundurulmaya başlamıştı. Roma'daki ortam Papa açısından fazla tehlikeli hale geldiğinde, şehri terki hususunda en uygun stratejiyi belirlemek üzere, yıllar boyunca çeşitli komiteler kuruldu. Vatikan Arşivleri'ndeki en büyük değere ve hassasiyete sahip belgeler ile Kilise'ye ait en değerli sanat eserlerini korumaya yönelik bir plan bile hazırlandı.

Papalık Devlet Sekreteri, Roma'yı terk etmesi durumunda Papa'yı kabul edecek dış güçleri belirlemek adına temaslara geçmesine rağmen pek fazla sonuç elde edemedi. Bir dizi siyasi ve dini nedenden ötürü, olası bir varış noktası belirlemek oldukça zordu. Örneğin, çözümlerden biri olarak, "Protestan" olan İngiliz egemenliğine rağmen, Papa'ya koruma önerecek olan Malta'ya yolculuk gündeme gelmişti. Ne var ki, Malta'nın bir ada olması sebebiyle Curia üyelerinin hareket etmeleri ve Katolik dünyasının geri kalanıyla iletişim kurulması zorlaşacaktı. Benzer şekilde, Katolik olmasına rağmen, İspanya bir başka olası varış noktası olabilirdi, ancak orada Curia'nın gereğinden fazla "İspanyollaşması" olasılığı söz konusuydu.²¹ Diğer varış noktaları ise, Belçika'dan Almanca konuşulan yerlere (Kuzey Tirol ve Bavyera) uzanan Orta Avrupa'nın Katolik bölgeleriydi. Curia üyeleri sonunda, Papa'yı ağırlayacak ülkenin Katolik kimliğini değil, Papa'nın iyi ve uygun bir şekilde misafir edilmesini garanti altına alabilme yetisini göz önünde bulunduran bir çözüm yolunu seçtiler.²²

Ancak Kardinal Ludovico Jacobini'nin, yabancı temsilcilerle görüşme girişimleri de sonuçsuz kaldı. Nitekim sadece küçük Monako Prenslığı Papa'ya sığınma hakkı tanımayı kabul etti.²³ XIII. Leo'nun kişisel bir mektup yazarak gönderdiği Avusturya İmparatoru Franz Joseph bile, olay hakkında duyduğu üzüntüyü belirtmekle birlikte, Papa'yı "Ebedi Şehri" terk etmemeye davet etti. Papa, "Hz. İsa'nın temsilcisinin haysiyetinin ve otoritesinin rencide edildiğinden" ve "Roma'da güvenliğin azaldığından" şikâyet ederek 18 Ağustos 1881 tarihinde imparatora mektup yazmıştı. Daha sonra, "görev için ve ihtilalin niyeti ile Kutsal Şehir'de kalmaya and içtiğini, onların Kilise'ye ve Papalık'a karşı açılan savaştan zaferle çıkmalarını sağlamaktan başka bir hedefi olmadığını" belirterek, kurulduğundan bu yana İtalyan Hükümeti'ne çok az güven duyduğunu ve "sürgün yolunu seçmek zorunda kalmakla" ilgili korkusunu ifade etti. İmparator, gönderdiği cevabi mektubunda, topraklarında Papa'ya misafirperverliğini sunarken, Papa'yı direnmeye çağırarak "havarilerin mezarlarını ve yüzyılların görkemli geleneklerini, dinsel kurumların ve dünyanın dört bir yanıyla yakından ilgili çok sayıda menfaatin mevcut olması açısından Katolik halkının gözünde neredeyse Kutsal Kilisemizin birliğinin sembolü haline gelen ebedi şehri terk etme noktasına geldiğini görmemeyi ümit ettiğini"²⁴

Paris 1861; J. Barthe, *Discours sur la question romaine*, Paris 1861; de Beaufort, *Histoire de l'invasion des Etats pontificaux et du siège de Roma par l'armée italienne en septembre 1870*, Paris 1874; F. Huet, *La subjection temporelle des papes; solution politique ed catholique de la question romaine*, Paris 1862.

²¹ S. Marotta, *La questione romana, in Cristiani d'Italia, Chiese, società, stato 1861-2011*, a cura di A. Melloni, Istituto della Enciclopedia Italiana Treccani, Cilt 1, Roma 2011, s. 641-654.

²² Vatikan Gizli Arşivi, *AES II periodo*, Stati Ecclesiastici, P.O. 1030, fasc. 329, s. 65.

²³ Konu ile alakalı bkz. L. Trincia, *Leone XIII, la politica vaticana e il Gabinetto segreto dei Perugini*, in G. De Rosa, G. Cracco, *Il Papato e l'Europa*, Soveria Mannelli 2001, s. 319-340.

²⁴ M. Madonna, *La città di Roma nel Concordato del 1929 e nell'accordo del 1984*, Tricase 2014, s. 32-33.

Roma'yı terk etme kararının alınması halinde, vaziyet kolay bir şekilde çözüme ulaşmayacaktı. Bu kararın, Papa IX. Pius'un Gaeta'ya gitmesi ile yirmi yıl önce yaşanmış olduğu gibi tekrarlanması elbette mümkün değildi: Papalık, artık üniter bir devlet ile çevriliydi ve kilise karşıtlığının yaygınlaşmış olması sebebiyle, İtalya Yarımadası'nın bir ucundan diğer ucuna geçilmesi çok riskliydi. Bununla birlikte, uluslararası ortamın da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Papa'nın "savunucusu" III. Napolyon'un İmparatorluğu'nun çökmüş olması sebebi ile, geriye çok az sayıda çözüm seçeneği kalmıştı.

XIII. Leo'nun tüm Papalık dönemine, en tavizsiz milliyetçilerin saldırıları damga vurmuştu; kaldı ki, İtalyan Devleti bu saldırıları önlemek adına pek de somut müdahalelerde bulunmamıştı. XIII. Leo, aksine, İtalyan tarihçilerini Papalık'ın geçmişi hakkında kapsamlı bir araştırma yapmaya davet ederek bir diyalog arayışına girmiş ve belgelerin incelenmesi suretiyle Kilise'nin İtalya tarihinde sahip olduğu önemi ortaya koymak amacıyla, Vatikan Gizli Arşivi'nin kapılarını ilk defa araştırmacılara açmıştı.²⁵

Sonunda Papa, Roma'yı terk etmedi ve bu seçimin nitekim en mantıklı tercih olduğu ortaya çıkacaktı; zira, Kilise karşıtlarının saldırılarının yanında, İtalya'nın başkenti, Papa'nın bağımsız olarak hareket etmesini teminat altına alıyordu. Özellikle İtalya'da Papalık'ın ruhani faaliyetlerini gerçekleştirmesi garanti altındaydı ve Roma'nın tüm dünyadaki Katoliklerin yarısını oluşturduğu gerçeği, hâlâ geçerli olmaya devam ediyordu. Ayrıca, Papalık'ın dünya ile ruhani iletişimini sürdürmesinde herhangi bir mani veya zorluk yaşanmadığı gibi, müminlerin hac yolculukları açısından da herhangi bir engel mevcut değildi. Ancak, özellikle Roma'nın muhtemel terki hususuna derin anlamlar yüklendi, zira Kilise artık "Roma Kilisesi" sıfatını kaybederek yüzyıllardır gerek şehirle Papa ve gerekse Papalık ile İtalyan ulusu arasında oluşan karmaşık ilişkilerin yoğun olduğu binlerce yıllık bir döngü sona erecekti. Nitekim "kaçış", Papalık tarihinin en zor anlarında olduğu gibi, neredeyse sadece Roma'ya dönüş ümidiyle tasarlanabilirdi. Aziz Petrus'un tahtını sonsuza kadar terk etmek gereğinden fazla tehlikeli bir adım olurdu. Bunun yerine, dinen bir gerginlikten "birlikte yaşamaya" geçilen bir strateji geliştirilmeliydi ve böyle bir strateji, artık derinlemesine değişikliğe uğramış olan küresel bir sosyal boyut kapsamında uygulanmak zorundaydı. Kilise de kendisine belirgin ve bazı açılardan da yeni bir misyon bulmaya odaklanmalıydı. Bu bakımdan, büyüyen işçi hareketi, materyalizm ve on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllar arasında var olan emperyalizmden kaynaklanan zorluklar hakkında fikir üretilmeliydi.²⁶

Her halükarda, Roma'da kalmak tercih edilmiş olsa da, şehri terk etme fikri, zaman zaman Papalık'ın endişeleri arasında var olmaya devam etti.

²⁵ G. Martina, *L'apertura dell'Archivio Vaticano: il significato di un centenario*, "Archivum Historiae Pontificiae", 1981, 19, s. 239-307; Sergio Pagano, *Leone XIII e l'apertura dell'Archivio segreto vaticano*, in *Leone XIII e gli studi storici, Atti del Convegno commemorativo (Città del Vaticano 2003)*, a cura di C. Semeraro, Roma 2004, s. 44-63.

²⁶ Bkz. D. Chenu, *La dottrina sociale della Chiesa. Origine e sviluppo (1891-1971)*, Brescia 1977; L. Negri, *Il magistero sociale della Chiesa*, Milano 1994; R. Aubert, *Leone XIII: tradizione e progresso*, in *I cattolici e la questione sociale*, vol. I della *Storia del Cristianesimo 1878-2005*, Roma 2005, s. 1-19.

Örneğin, Kasım 1887’de Bakan Zanardelli tarafından hazırlanan yeni ceza kanunu üzerinde tartışmalar başladı. Bu kanun, ruhban sınıfının işleyeceği suçlara karşı daha sıkı hükümler getirmekteydi. 1889 yılında yasalaşan Zanardelli Kanunu, Katolik dinine karşı imtiyazlı bir tutum sergileyen 1859 tarihli önceki Savoy kanununun aksine, bu disiplini sembolik olarak “özgürlüğe karşı suçlar” arasına yerleştirmek suretiyle “ibadet özgürlüğüne karşı suçlar” olarak tanımlamakta ve böylelikle tüm dini inançlara eşit koruma sağlamaktaydı.²⁷ Tarihçiler tarafından belirtildiği gibi, 1889 tarihli İtalyan Ceza Kanunu, önceki sistemlerde yer alan “devlet dini” kavramını terk ederek, din ve ibadet özgürlüğüne ilişkin toplumsal bilincin değişimini ilk defa yansıtmaktadır. Artık Devlet, bireysel hakların liberalliğinin bütünüyle korunması adına, çoğunluğun dini dışındaki dini inançları korumaktadır;²⁸ başka bir deyişle, artık dinin korunması değil, “bireysel dini özgürlüğün” korunması söz konusudur.²⁹ Bununla birlikte, Kanunun yürürlüğe konmasını takiben gerçekleştirilen hazırlık çalışmaları ve sonraki görüşmeler sırasında, dinî düşüncüyü (ve buna karşı işlenen suçu), kamusal “olgu” olarak muhafaza etmekten ziyade, özel özgürlük alanı kapsamına alma isteği kendisini gösterir.³⁰

Daha önce zikrettiğimiz ve bu çalışmanın odak noktası olan Sultan II. Abdülhamid’in Papa XIII. Leo’ya yolladığı barışçıl mesajı taşıyan ve 1 Aralık 1888 tarihinde İtalyanca olarak İstanbul’da kaleme alınmış mektup, İtalyan Devleti tarafından uyarlanan işte söz konusu bu yeni ceza kanunundan bahisle başlar.

Sultan II. Abdülhamid’den Papa’ya Yardım Mesajı

Sultan II. Abdülhamid’in (1876-1909) en başarılı yönlerinden biri, uyguladığı barışçıl ve dengeli dış politikasıdır. Dünyadaki siyasi gelişmeleri yakından takip etmek üzere, sarayda bir çeşit bilgi merkezi kurmuş, Osmanlı Devleti ile ilgili dünyada özellikle Avrupa basınında yayınlanan makaleler, yazılar ve dış temsilciliklerden padişaha gelen raporlar burada toplanmış ve değerlendirilmiştir. Böylelikle, devletler arası rekabetin “Türkiye” üzerinde yoğunlaştığı bir devirde böyle bir siyaseti uygulamak oldukça zor olmasına rağmen, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerinde birbiriyle çelişen çıkar ve çatışmalarından üst düzeyde faydalanmıştır.³¹

²⁷ D. Jahier, *Il 1° articolo dello Statuto e la libertà religiosa in Italia*, Torino-Genova 1925, s. 28; G. Peyrot, *Libertà e religione nelle chiese evangeliche*, in *Teoria e prassi della libertà di religione*, a cura di P. Bellini, Bologna 1975, s. 551-669.

²⁸ Konu ile ilgili şu eserler incelenebilir: L. Garlati, *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*, “Rivista Telematica”, 2007; L. Garlati, *Dalla tutela della religione di Stato alla difesa della libertà dei culti: la svolta liberale del codice Zanardelli*, in A. Ceretti, L. Garlati (a cura di), *Laicità e Stato di diritto, Atti del IV Convegno di Facoltà* (Università di Milano-Bicocca, 9-10 febbraio 2006), Milano 2007, s. 73-87.

²⁹ V. Manzini, *Trattato di diritto penale italiano secondo il codice del 1930*, Cilt VI, Torino 1935, s. 6. Ve sonunda İtalya’da Faşist dönemde yürürlüğe giren yeni kanun ile birlikte, Roma Apostolik Kilisesi, İtalya Devleti’nin anayasal bir kurumu haline dönüştü. Bkz. L. Garlati, *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*, s. 5, n. 12.

³⁰ L. Garlati, *a.g.e.*, s. 12.

³¹ Cevdet Küçük, “Abdülhamid II”, *İslam Ansiklopedisi*, I. Cilt, 1988, s. 219.

Söz konusu mektupta, Vatikan sınırları içerisinde müşkül bir vaziyet içerisinde bulunan Papa XIII. Leo'yu, Sadrazam Mehmed Kâmil Paşa ve Monsenyör Stephan Bedros X. Azarian vasıtası ile Osmanlı topraklarına davet etmesi de II. Abdülhamid'in dış politikayı ne denli yakından takip ettiğini ve bununla birlikte, hadiseyi Osmanlı Devleti için büyük bir faydaya dönüştürmeye gayret ettiğini açıkça sergilemesi dikkati çekmektedir. Öyle ki, Padişah ve Sadrazam, Papa'nın bir Avrupa ülkesine kaçarak yerleşmesinin, onun açısından son derece mahçup edici olacağını ve bu sebeple, İstanbul'un en uygun ve saygın yerleşim yeri olacağını da gayet bilincinde idiler. Aşağıda görüleceği üzere, Sadrazam Mehmed Kâmil Paşa'nın mektupta yer alan şu sözleri bunu açıkça yansıtmaktadır:

“Papa'nın geçici bir süre için bile olsa Roma'yı terk etmek gibi zor bir mecburiyete düşmeyeceğini umut ettiğini söyledi. Ancak şayet bu üzücü hal gerçekleşecek olursa, İmparatorluğun Hükümranı kendisine derhal bu İmparatorluğun Payitahtı'nda misafırperverlik teklif ve arz etme şerefli vazifesini yerine getirecektir.” “Ancak Türkiye, ya da diğer bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti, “Yeni Roma” o çemberin dışında bulunduğundan, Papa'nın kalması için en münasip, en saygın ve en makul yer olacaktır ve aynı zamanda İmparatorluğun yüce ışığının ve saygınlığının çok kuvvetli bir tasdiki olacaktır.”

Papa'nın, Sadrazam'ın bu teklifine ne şekilde cevap vermiş olduğu bilinmemektedir. Archivio Storico “De Propaganda Fide”de (Kutsal İmamı Yayma Teşkilatı Tarihi Arşivi) ve Archivio Segreto Vaticano'da (Vatikan Gizli Arşivi) yapılan araştırmalar esnasında bu hususta henüz herhangi bir belgeye ulaşılmamıştır. Ancak bu dostluk ve barış eli, Osmanlı Devleti'nin başarılı dış siyasetini açıkça gözler önüne sermektedir.

Sonuç olarak, yüzyıllar boyunca İslam dünyasını temsil etmiş olan Osmanlı Devleti ve Hıristiyan Katolik dünyasını temsil eden Papalık arasındaki ilişkiler, tarihimizin çok önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu bağlamda, özellikle Sultan II. Abdülhamid ve Papa XIII. Leo arasındaki dostluk münasebetleri oldukça dikkat çekmektedir. Bu müspet ilişki kapsamında, kayda değer bir yere sahip olan mektubun tercümesi, bu konu çerçevesinde çalışma yapacak araştırmacılar için faydalı olacağı mülahazasıyla aşağıda bilginize sunulmuştur.

Ermeni Katolik Patrikliği
No. 40
Gizli

İstanbul, 1 Aralık 1888

Pek Muhterem Kardinal,

Benim muhtelif en mütevazı bilgi yazılarıma cevaben Şahsınız Pek Muhterem Kardinal'in “11”. ay olan Kasım ayının 13'ü, 21'i ve 23'ü tarihlerinde bana göndermeyi lütfettiğiniz son mektupları almış olduğumu teyit etmem gerekir.

Bugün Şahsınız Pek Muhterem Kardinal'e, dün Sadrazam ile yaptığımız sohbette İtalyan Hükümeti'nin gülünç yeni ceza kanunu saçmalığıyla Papa Hazretleri'nin getirildiği katı ve tahammül edilemez mevki hakkında konuşurken, ben de elime geçen bu fırsatı değerlendirerek mevcut, uzlaşması olmayan hükümetin, bu şekilde Papalık'ı sınırlandırmaya ve neredeyse onu boğmaya, boğazlamaya çalışarak akılcı bir şekilde bir intihara kalkıştığını söylemeye devam ettim. "Osservatore Romano"daki makaleye atıfta bulundum, bu makalede, şayet demir çember gitgide daha da daralacaksa, Papa tedbirlerini almayı bilecektir diyordu, Ekselansları bir kalp hoplamasıyla, her hâlükârda, Papa'nın geçici bir süre için bile olsa Roma'yı terk etmek gibi zor bir mecburiyete düşmeyeceğini umut ettiğini söyledi. Ancak şayet bu üzücü hal gerçekleşecek olursa, İmparatorluğun Hükümrani kendisine derhal bu İmparatorluğun Payitahtı'nda misafirperverlik teklif ve arz etme şerefli vazifesini yerine getirecektir ve orada Papa'nın en yüksek Bakanlığı'nın tam hürriyetle çalışması için Papa'ya layık olduğu tüm onurların bahşedilmesi için çaba gösterecektir; zira hakikatte böylesi bir ihtimal, Avrupa'da mevcut olan rekabetten dolayı, epeyce mahcup edici ve can sıkıcı olacaktır, dedi. Ancak Türkiye, ya da diğer bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti, "Yeni Roma" o çemberin dışında bulunduğundan, Papa'nın kalması için en münasip, en saygın ve en makul yer olacaktır ve aynı zamanda İmparatorluğun yüce işiğinin ve saygınlığının çok kuvvetli bir tasdiki olacaktır, dedi. Sonra, Fransız Hükümeti, politikası ve prestiji açısından hayati önem taşıyan menfaatleri için her türlü fikir ayrılıklarını bir kenara bırakmalıdır, Papalık'ı halihazırdaki şartları doğrultusunda azami cesaret ve enerjiyle korumalıdır, diye ekledi ve dolayısıyla, Senyör Gobbet'yi Fransız odalarında Papalık lehine yapmış olduğu konuşmadan ötürü methetti. - Ekselansları'na bu nazik ve spontan inisiyatifi için yürekten teşekkür ettim ve kendisine, bunu Papa'ya haber vermek üzere Siz Pek Muhterem Kardinal'e iletmeğimi söyledim. Siz Pek Muhterem Kardinal, Kâmil Paşa'ya iletmek üzere, Papalık Devlet Sekreterliği tarafından şükran ve memnuniyet hislerini bana yazmayı münasip göreceksiniz. Hiçbir mani olmazsa, Sadrazam'ın nazik teklifinden dolayı, böyle bir davranış, eminim ki; O'nun, Papalık'a ve İmparatorluğun Katoliklerine karşı sempatiilerini arttırmaya ve daha etkili kılmaya hizmet edecektir.

Başbakanın kendisi sonra bana, "Standard"ta yayınlanan İstanbul'a ait bir yazışmayla alâkalı olarak kendisine ulaşan rapordan bahsetti ki; yayınlanan bu raporu Siz Muhterem Kardinal kesinlikle zaten görmüş olacaksınız. Burada Sultan'ın Doğu Rumeli'nin Bulgar Prensligi'ne kesin ilhakına, Prenslığın Makedonya üzerindeki isteklerinden, hak iddialarından ve niyetlerinden feragat etmesi şartıyla rıza gösterdiği görülmektedir ve böylesi bir pazarlıktan müspet bir netice elde edilmesinde, Sultan'ın itimadını haiz ve Sultan tarafından vazifelenirilmiş olan Monsenyör Bonetti büyük rol oynamıştır. Kâmil Paşa böyle bir pazarlığı absürt olarak nitelendirdi (Fransızca konuşuluyordu). Görünen o ki, Monsenyör Bonetti'nin Sofya'ya yapmış olduğu son gezi, kendisinin düşünmeden hayal ürünü mektuplar yazmasını sağlamış olmasının yanı sıra, kendisi bu mektupları dikkatsiz bir arkadaşına yollamıştır.

Şimdilik Mukaddes Giysi'nizin eteğinde derin bağılık, mütevazı hürmet ve içten şükran hisleriyle eğilerek, Siz Pek Muhterem Kardinal'e saygılarımı sunmaktan şeref duyarım.

*Pek Muhterem Kardinal
Muhterem Majesteleri Kardinal Rampolla'ya
Papalık Devlet Sekreteri
Roma*

*En Mütevazı, En Sadık, En İtaatkâr, En Mükellef Kulunuz
Stef. Pietro X. Azarian
Kilikya Patriği*

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Archivio Storico “De Propaganda Fide” (Kutsal İmanı Yayma Teşkilatı Tarihi Arşivi), Scritture Riferite Nei Congressi, Romania-Costantinopoli, 41. Cilt, s. 342r - 343v.

Archivio Segreto Vaticano (Vatikan Gizli Arşivi), AES *II periodo*, Stati Ecclesiastici, P.O. 1030, fasc. 329, s. 65.

Camera dei Deputati: *Documenti diplomatici relativi alla questione romana*, Atto c. 46 del 19 Dic. 1870, Firenze.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

ANDRÉ, J.D.H.: *La seule solution possible de la question romaine et italienne*, Paris 1862.

ANONYMES: *Le prisonnier du Vatican, L'Italie, la France et la Prusse*, Roma 1872.

AUBERT, R.: Leone XIII: *tradizione e progresso*, in *I cattolici e la questione sociale*, vol. I della Storia del Cristianesimo 1878-2005, Roma 2005, s. 1-19.

BARDY, G.: *La nouvelle question romaine*, Paris 1861.

BARTHE, J.: *Discours sur la question romaine*, Paris 1861.

BATTAGLIA, A.: *La capitale contesa. Firenze, Roma e la Convenzione di settembre 1864*, Roma 2013.

CAMAIANI, P.L.: *Motivi e riflessi religiosi della questione romana*, in E. Passerin D'Entreves, *Introduzione alla storia del movimento cattolico in Italia*, Bologna 1979, s. 113-148.

CARACCILO, A.: *Roma capitale. Dal Risorgimento alla crisi dello Stato liberale*, Roma 1999.

CASELLA, M.: *Per una storia dell'anticlericalismo a Roma dopo l'Unità*, “Archivio della Società romana di storia patria”, 135, 2012, s. 169-301.

CHENU, D.: *La dottrina sociale della Chiesa. Origine e sviluppo (1891-1971)*, Brescia 1977.

DE AMICIS, E.: *Impressioni di Roma. La breccia di Porta Pia. 20 settembre 1870*, Venezia 2010.

DE BEAUFFORT: *Histoire de l'invasion des Etats pontificaux et du siège de Roma par l'armée italienne en septembre 1870*, Paris 1874.

DE LEONARDIS, M.: *L'Inghilterra e la questione romana 1859-1870*, Milano 1980.

DE LEONARDIS, M.: *Note di storia della storiografia italiana sulla questione romana*, "Rassegna storia del Risorgimento", 10, 1978.

DE MATTEIS, R.: *Pio IX*, Roma 2000.

DE ROSA, G.: *Il non-expedit e lo Stato unitario italiano*, "Humanitas", 16, 1961.

DEL GIUDICE, V.: *La questione romana e i rapporti fra Stato e Chiesa fino alla Conciliazione*, Roma 1948.

FIORENTINO, C.M.: *La questione romana intorno al 1870*, Roma 1997.

FONZI, F.: *Echi e reazioni del mondo cattolico all'unificazione italiana*, "Rassegna Storica Toscana", 6, 1960.

FONZI, F.: *La legge delle Guarentigie*, Roma 1972.

GARLATI, L.: *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*, "Rivista Telematica", 2007.

GARLATI, L.: *Dalla tutela della religione di Stato alla difesa della libertà dei culti: la svolta liberale dei codici Zanardelli*, in A. Ceretti, L. Garlati (a cura di), *Laicità e Stato di diritto, Atti del IV Convegno di Facoltà* (Università di Milano-Bicocca, 9-10 febbraio 2006), Milano 2007, s. 73-87.

GENNARELLI, A.: *Capitoli per la libertà religiosa e pontificia per la reciproca indipendenza del re d'Italia e del sommo pontefice in Roma corredati di numerosi documenti e proposti come soluzione della questione romana*, Firenze 1870.

GHISALBERTI, C.: *Storia costituzionale d'Italia*, Bari 1981.

GONI GASTAMBIDE, J.M.: *El reconocimiento de Italiay monsenor Claret, confessor de Isabel II*, "Anthologica Annuaria", 17, 1970.

GRAHAM, A.: *The Rise of the Double Diplomatic Corps in Rome. 1870-75*, L'Aja 1952.

HUET, F.: *La subjection temporelle des papes; solution politique ed catholique de la question romaine*, Paris 1862.

JAHIER, D.: *Il 1° articolo dello Statuto e la libertà religiosa in Italia*, Torino-Genova 1925.

JEMOLO, A.C.: *La questione romana*, "Nuova antologia", 10, 1970.

KÜÇÜK CEVDET: "Abdülhamid II", *İslam Ansiklopedisi*, I. Cilt, 1988.

ISTITUTO PER LA STORIA DEL RISORGIMENTO ITALIANO, *La fine del potere temporale ed il riconiungimento di Roma all'Italia (Atti del XLV Congresso di storia del Risorgimento italiano, Roma 21-25 settembre 1970)*, Roma 1972.

MADONNA, M.: *La città di Roma nel Concordato del 1929 e nell'accordo del 1984*, Tricase 2014.

MANZINI, V.: *Trattato di diritto penale italiano secondo il codice del 1930*, Cilt: VI, Torino 1935.

MARGIOTTA BROGLIO, F.: *La questione romana: dallo Statuto Albertino alla Costituzione della Repubblica*, Torino 2002.

MARGOTTI, G.: *Del disonore che gli Italianissimi procacciarono all'Italia in Roma*, "L'Unità Cattolica", 16 luglio 1881.

MARONGIU BUONAIUTI, C.: *Non expedit. Storia di una politica (1866-1919)*, Milano 1971.

MAROTTA, S.: *L'occasione mancata: italiani e Santa Sede prigionieri della questione romana*, Modena 2012.

MAROTTA, S.: *La questione romana, in Cristiani d'Italia, Chiese, società, stato 1861-2011*, a cura di A. Melloni, Istituto della Enciclopedia Italiana Treccani, I. Cilt, Roma 2011, s. 641-654.

MARTINA, G.: *L'apertura dell'Archivio Vaticano: il significato di un centenario*, "Archivum Historiae Pontificiae", 1981, 19, s. 239-307.

MELLANO, M.F.: *Cattolici e voto politico in Italia*, Casale Monferrato 1982.

MOLLAT, G.: *La questione romaine de Pie VI à Pie IX*, Paris 1932.

MORI, R.: *La questione romana 1861-1865*, Firenze 1963.

NEGRI, L.: *Il magistero sociale della Chiesa*, Milano 1994.

PAGANO, Sergio: *Leone XIII e l'apertura dell'Archivio segreto vaticano, in Leone XIII e gli studi storici*, Atti del Convegno commemorativo (Città del Vaticano 2003), a cura di C. Semeraro, Roma 2004, s. 44-63.

PENE VIDARI, G.S.: *Storia del diritto: Età contemporanea*, Torino 2014.

PEYROT, G.: *Libertà e religione nelle chiese evangeliche, in Teoria a prassi delle libertà di religione*, a cura di P. Bellini, Bologna 1975, s. 551-669.

PIOLA, A.: *La questione romana nella storia*, Padova 1931.

PUSTET, F.: *I fatti della nuova Roma contro alla salma di Pio IX e l'omaggio delle nazioni a Leone XIII. Memorie storico-politiche di un professore romano*, Roma 1885.

REY, R.: *Turin, Florence ou Rome. Etudes sur la capitale de l'Italie et la question romaine*, Paris 1864.

Roma, città del Papa, Storia d'Italia, Annali XVI, Torino 2000.

SALVATORELLI, L.: *Roma e la questione romana nella politica del secolo XIX, in Il Risorgimento e l'Europa*, Roma 1964.

SANFILIPPO, M.: *La questione romana negli scritti dei viaggiatori nordamericani (1848-1870)*, Roma, 1994.

SCADUTO, F.: *Guarentige pontifice e relazioni fra Stato e Chiesa*, Torino, 1889.

SNIDER, C.: *I tempi di Pio X*, Vicenza 1982.

TAGLIAFERRI, M.: *L'Unità Cattolica: Studio di una mentalità*, Roma 1993.

TEDESCHI, M. - D'AVACK, P.A.: *Clarendon, Gladstone e la questione romana, Studi in onore di P.A. D'Avack*, Milano 1976.

TEDESCHI, M.: *Francia e Inghilterra di fronte alla questione romana*, Palermo 1978.

TREVES, P.: *L'idea di Roma e la cultura italiana del sec. XIX*, Milano-Napoli 1962.

TRINCIA, L.: *Leone XIII, la politica vaticana e il Gabinetto segreto dei Perugini*, in G. De Rosa, G. Cracco, *Il Papato e l'Europa*, Soveria Mannelli 2001, s. 319-340.

WALLACE, L.P.: *The Papacy and European diplomacy 1869-78*, Chapel Hill 1948.

